

HET ONTSTAAN VAN DE GEREFORMEERDE KERK VAN WOUBRUGGE

Uit: G. Biesbroek (red), *1895-1995. Een eeuw Gereformeerde Kerk in Woubrugge* (Alphen aan den Rijn 1995) 21-26

Inleiding

In 1889 telde de gemeente Woubrugge, blijkens de gegevens van de volkstelling, 2069 inwoners. Zij woonden verspreid over de dorpen Woubrugge, Hoogmade, Ofwegen en, dat geldt voor zevenhonderd inwoners, in het uitgestrekte polderland dat tot de gemeente behoorde. Zij vonden hun middelen van bestaan in landbouw, scheepsbouw en detailhandel. De vervening was immers reeds aan het einde van de 18e eeuw ten einde gekomen, waardoor land- en scheepsbouw een steeds voornamer plaats als middelen van bestaan waren gaan innemen.

Van deze inwoners waren er 861 lid van een Hervormde Gemeente, en 947 waren lid van een Rooms-Katholieke parochie. Slechts een enkeling van deze katholieke broeders en zusters woonde in het dorp Woubrugge, de meesten woonden in Hoogmade. Van de kleinere kerkgenootschappen valt op dat de Christelijke Gereformeerde Kerk de meeste leden had, namelijk 55. De dichtstbijzijnde Christelijke Gereformeerde Kerk was overigens die in Alphen aan den Rijn (voortaan ingekort tot Alphen), en sedert de opheffing van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Woubrugge in 1861 waren de leden van deze gemeente naar die te Alphen overgeschreven.¹ Onder de rubriek Nederduitse Gereformeerde Kerken staan 193 lidmaten vermeld, maar dat gegeven lijkt me niet juist, eerder moet gedacht worden aan een aantal van ruim 30 lidmaten.² Woubrugge kende overigens in die tijd nog geen Nederduitse Gereformeerde Kerk, en wie zich daartoe aangetrokken voelde, kerkte te Leiderdorp, Oude Wetering of Oudshoorn. Vermeldenswaard is nog dat slechts één inwoner opgegeven had tot geen enkel kerkgenootschap te behoren.

¹ C. Smits, *De Afscheiding van 1834 Zevende deel: de classes Rotterdam en Leiden* (Dordrecht 1986) 493-503. Vgl. A. de Kok, *Maranathakerk 1888-1988 Alphen a/d Rijn. De geschiedenis van de gemeente vanaf 1861* (Alphen a/d Rijn z.j. = 1988).

² Een plaatselijk overzicht van de 'staat der bevolking naar godsdienstige gezindte' over 1890, samengesteld op 3 juni 1891 en ondertekend door de toenmalige burgemeester van Woubrugge A.L. Wichers vermeldt, onder de rubriek 'gereformeerde gezindheid (met de hand tussengevoegd en onder vermelding dat dit geen kerkgenootschap was), 33 leden. Dit lijkt me meer in overeenstemming met de werkelijkheid. Waar dat getal van 193 vandaan komt is me vooralsnog onduidelijk, en toen de Gereformeerde Kerk te Woubrugge 'tot openbaring kwam', kende zij zo'n 90 volwassen lidmaten, hetgeen aardig overeenkomt met de plaatselijke cijfers. In 1899 telt Woubrugge 153 lidmaten van de Gereformeerde Kerk, waarbij het grote aantal kinderen beneden de 10 jaar opvallend is.

Enkele jaren later echter, in 1895, is Woubrugge een kerkgenootschap rijker. Eendrachtig samenwerkend zouden Christelijke Gereformeerden uit Alphen a/d Rijn, Nederduitsch Gereformeerden uit Oudshoorn en Leiderdorp en enkele verontruste hervormden uit Woubrugge de Gereformeerde Kerk van Woubrugge stichten.

In dit artikel wordt een schets gegeven van ontstaansgeschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Woubrugge. Dit is mogelijk dankzij de zorgvuldige wijze waarop een van de leden van het eerste uur, O.C. van Hemessen, allerlei documenten uit die eerste tijd verzamelde en archiveerde. Het is slechts een schets, die geen wetenschappelijke pretentie heeft. Daarvoor zou zorgvuldig archiefonderzoek over de gehele regio moeten plaatsvinden, en gezien mijn huidige verplichtingen laat ik die taak gaarne over aan een andere, wellicht ook beter toegeruste, historicus.³

Over de Hervormde Gemeente

De Hervormde Gemeente van Woubrugge kent een bewogen geschiedenis (nog niet beschreven), die hiermee samenhangt dat enerzijds de geest van Alexander Comrie nooit geheel uit Woubrugge verdwenen is, maar dat anderzijds het vrijzinnige gedachtengoed hier ook wortel heeft geschoten. Behalve de spanningen die het optreden van de afgescheidenen met zich meebracht, is bijvoorbeeld ook de strijd rondom de Christelijke school van belang.⁴ Het lijkt erop dat de kerkstrijd in eerste instantie op het terrein van het onderwijs werd uitgevochten. Bekende vrijzinnigen als D.P. Ramp, G. Heenk en G. Swart hebben het christelijk onderwijs nogal tegengewerkt; althans, zo hebben orthodoxe inwoners hun optreden ervaren. Eind jaren zestig rees er een nieuwe kwestie, over het beheer van de kerkelijke goederen. Een groep van veertien mensen die we later als leden van de Nederlandse Protestanten Bond terugvinden, liet zich naar aanleiding van een kerkeradsbesluit hieromtrent overschrijven naar de vrijzinnig georiënteerde kerk te Oudshoorn, om later, toen de Woubrugse kerkeraad terugkwam op haar besluit, terug te keren tot de kerk van Woubrugge. Een afscheiding naar links was zodoende ongedaan gemaakt.⁵

Rond 1886 waren er grote spanningen in de kerk van Woubrugge, hetgeen niet alleen met de verhoudingen in Woubrugge, maar ook met de landelijke kerkelijke verhoudingen

³ Zie verder M.J. Aalders, *Voorlopige inventaris van de archieven van de Gereformeerde Kerk te Woubrugge* (Woubrugge 1988, niet in de handel). Een eerdere versie van deze schets verscheen in *Paternalia. Liber Amicorum R. van Sasse van IJsselt* (Woubrugge 1989, niet in de handel), en in *De Jacobs ladder. Kwartaaluitgave van de Historische vereniging 'Otto Cornelis van Hemessen'* 7 (1987) 9-20.

⁴ Zie Hans van de Wereld, *Christelijke basisschool Woubrugge 125 jaar* (Woubrugge 1989), speciaal de blz. 56-59.

⁵ M. Roos (m.m.v. M.J. Aalders), *100 jaar NPB in Woubrugge* (Woubrugge 1986, niet in de handel) 12-15.

samenhang. Deze spanningen in de landelijke kerk zouden in 1886 leiden tot de Doleantie, een mislukte poging tot kerkreformatie, die uitliep op de stichting van een nieuwe kerk.⁶

Te Woubrugge was M.H. Bolkestein in 1886 begonnen als predikant, nadat het verzet van de ambachtsheer tegen zijn benoeming was overwonnen. Ds. Bolkestein sympathiseerde met de Doleantie, en weigerde o.m. op te treden in een kerkdienst te Leiderdorp, waar de kerkstrijd wel heel schrijnende vormen aannam. Bolkesteins vroegtijdig overlijden was er echter de oorzaak van dat het ook in Woubrugge tot een kerkscheuring kwam, waarbij orthodoxe gelovigen zich losmaakten van de Hervormde Kerk.

Er kwam echter wel een kerkscheuring waarbij vrijzinnige gelovigen zich (min of meer) van de Hervormde Kerk losmaakten. Want de nederlaag van de vrijzinnige ambachtsheer in het beroepingswerk en de komst van Bolkestein vormden de directe aanleiding tot de oprichting van een afdeling van de Nederlandse Protestanten Bond te Woubrugge. De leden daarvan bleven voor een deel lid van de kerk te Woubrugge, voor een ander deel liet men zich overschrijven naar Oudshoorn. De afscheiding naar links was een feit, een afscheiding naar rechts was voorkomen.

Tijdens de volgende jaren, toen ds. C. Sanders predikant was, trachtte de kerkeraad het juiste midden te bewandelen. Hoe moeilijk dat was, blijkt wel hieruit, dat toen de kerkeraad een vrijzinnige voorganger verzocht van zijn ringbeurten af te zien, vrijzinnige lidmaten dreigden hun bijdrage in te trekken, en de kerkeraad zag zich genoodzaakt terug te komen op het genomen besluit. Ook rond de doopbelofte, waarbij ouders beloofden hun kinderen christelijk te doen onderwijzen, waren er grote spanningen. Orthodoxe lidmaten waren van mening dat dit impliceerde dat men zijn kinderen dan naar de Christelijke school stuurde, de vrijzinnige lidmaten weigerden dat echter.

Woubrugge kende dus in de jaren 80 van de vorige eeuw een bewogen kerkelijke geschiedenis; er was een afdeling van de NPB opgericht, en er woonden al jarenlang afgescheidenen. Gezien de ontwikkelingen op landelijk gebied, kon het dan ook niet uitblijven of ook Woubrugge zou met de Doleantie te maken krijgen. Een eerste verzoek aan de hervormde kerkeraad 'de reformatie ter hand te nemen', dateert uit 1890 en kwam van O.C. van Hemessen, afkomstig uit Amsterdam. In J. van der Boon, I. van Geer, C. Jonker en R.C. de Bruin vond hij medestanders, die echter, met uitzondering van De Bruin, weigerden zijn brief mede te ondertekenen. De

⁶ Zie C.H.W. van den Berg, 'De doleantie als exponent van het (mislukte) streven naar reorganisatie van de kerk', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw*, januari 1986, 13-21. Ook andere artikelen in dit blad geven achtergrondinformatie en literatuurverwijzingen.

kerkeraad beschikte afwijzend en plaatste De Bruin onder censuur. Enkele andere medestanders van Van Hemessen werden in de kerkeraad benoemd. Ik neem aan dat dit een poging was de oppositie vriendelijk te stemmen. Kennelijk is dat gelukt. Want in de jaren 1891-1893 vernemen we niets van enige actie van gereformeerde zijde.

Onder de hoede van de classis Woerden

In 1894 echter besloot de classis Woerden van de Gereformeerde Kerken in Nederland steun te verlenen bij het tot stand komen van een Gereformeerde Kerk te Woubrugge. De tijd was er nu, in tegenstelling tot 1890, wel rijp voor. Niet omdat de hervormde kerkeraad nu wel genegen was met de Doleantie mee te gaan, maar omdat het in 1892 gekomen was tot een fusie tussen de Christelijke Gereformeerde Kerk (de afgescheidenen) en de Nederduitse Gereformeerde Kerken (de dolerenden). Zou dit samengaan niet de mogelijkheid creëren ook in Woubrugge een kerk te stichten? Toen de classis haar steun toezegde, kwam het op 29 oktober 1894 tot de oprichting van een ‘Vereniging of vergadering van gereformeerden’.⁷

De oprichtingsvergadering vond plaats ten huize van H. Peters. Behalve de gastheer waren aanwezig C. Kammeraat, J.M. van Egmond, C. Metselaar, J. Morits, J. Terhorst, J. van Borstelen, B. van Diggele, A. Maat Kzn, J.F. Tom, J. Peters, J. van der Lee, G. van Straten, H. Schippers, H. Timmer en O.C. van Hemessen. Peters, Metselaar, Terhorst, Peters, Van der Lee, Van Diggele en Van Straten behoorden tot de voormalig afgescheiden kerk van Alphen a/d Rijn, Van Egmond tot de dolerende kerk te Leiderdorp, Morits, Maat en Van Hemessen waren hervormd, Van Borstelen was vermoedelijk lid van de dolerende kerk te Oudshoorn. De kerkelijke herkomst van Kammeraat was waarschijnlijk Leiderdorp, die van Timmer en Schippers is mij onbekend. Hun namen zijn later ook niet in het lidmatenboek te vinden. De voormalig afgescheidenen waren duidelijk in de meerderheid. Van hen behoorden Metselaar, Van Diggele en Van der Lee tot oude Woubrugse afgescheiden families, die reeds lid waren van de Christelijk Afgescheiden Kerk aldaar. Na een openingstoespraak van O.C. van Hemessen en het zingen van psalm 133:1, kwam onder meer aan de orde de samenstelling van een regelingscommissie. Peters werd benoemd tot voorzitter, Kammeraat tot vice-voorzitter, Van Egmond tot penningmeester, O.C. van Hemessen tot secretaris. Metselaar en Van Diggele werden benoemd tot collectant. Verder besloot men eenmaal per week een stichtelijke samenkomst te beleggen, waarvoor predikanten zouden worden uitgenodigd. Daarvoor huurde

⁷ De notulen van deze en de volgende vergaderingen zijn bewaard gebleven. Archief Kerkeraad, inventaris no 1.

men een zaal in het Oude Raedthuys, à 3,50 per avond. De kosten zouden worden gedekt door een collecte, de tweede collecte werd bestemd voor de armenzorg.

Het eerste seizoen werden er zes algemene vergaderingen belegd en vijf vergaderingen van de regelingscommissie. Aan de notulen ontleen ik verder nog de volgende gegevens.

Op 11 december besloot de algemene vergadering op zondagavond samenkomsten te beleggen waarop preek zou worden gelezen. B. van Diggele stelde zijn woning ter beschikking, terwijl men verder besloot te onderzoeken of het lokaal van de jongelingsvereniging Timotheüs gehuurd zou kunnen worden. Verder werden Van Egmond, Peters en Van Hemessen aangezocht zitting te nemen in een commissie die op zoek moest gaan naar een eigen gebouw.

Op 18 januari nam men het besluit advies te vragen aan de classis Woerden omtrent de vraag of men nu reeds kerkelijk zou moeten gaan optreden. T. b.v. de classis werden een paar gegevens verzameld. Daaruit blijkt dat men 48 huisgezinnen tot de eigen kring rekende, en 94 personen. Dit aantal komt ongeveer overeen met bovenvermelde gegevens. De classis besloot naar aanleiding van deze vraag dat er advies moest worden gevraagd aan de kerkeraden van Alphen a/d Rijn en Oudshoorn.

De notulen van 23 februari 1895 vermelden dat een eigen huis was aangekocht. Gezien het feit dat de vereniging geen rechtspersoonlijkheid had, had Van Egmond het huis gekocht voor f 1900,- Hij ontving daarvoor een vergoeding van 3% aan rente. De tuin, zo blijkt later, werd verhuurd aan R.C. de Bruijn, een hervormde medestander van Van Hemessen uit 1890, later lid van de Gereformeerde Kerk.

De kerken van Alphen a/d Rijn en Oudshoorn kwamen op een vergadering, waarbij ook Van Egmond en Van Diggele aanwezig waren, tot de conclusie dat het onverstandig was nu al kerkelijk op te treden en adviseerden de classis Woerden Woubrugge toe te staan eenmaal per maand des zondagsavonds een kerkdienst te beleggen. Maar kennelijk bespeurde de classis in hun argumenten onzuivere motieven, want deze gelastte in haar vergadering van 19 april 1895 een nieuwe gespreksronde tussen de kerkeraden van Alphen a/d Rijn en Oudshoorn met de 'Vereniging van gereformeerden' te Woubrugge. Men krijgt de indruk dat de kerkeraden van Alphen a/d Rijn en Oudshoorn een te grote uittocht van lidmaten vreesden. Voor de broeders te Woubrugge was de houding van Alphen a/d Rijn en Oudshoorn teleurstellend. De groep telde nu bijna honderd aanhangers, en men vond het tijd worden voor zelfstandigheid. Een dochter van Van Egmond vertelde me in 1985 over deze teleurstelling, maar ook over de bemoediging die de broeders ondervonden. Want op de avond van de classisvergadering waarop een nieuwe gespreksronde werd gelast, 'had' Van Egmond 'een stem'. Duidelijk hoorde hij zeggen: 'Zegt

de kinderen Israëls dat zij voorttrekken' (= Exodus 14:15, Statenvertaling). Deze stem werd ervaren als een bemoediging van Gods zijde.

Op weg naar zelfstandigheid

Nadat de classis op 19 april 1895 een nieuwe gespreksronde had gelast en had laten blijken meer voor de oprichting van een zelfstandige Gereformeerde Kerk te Woubrugge te voelen dan de kerkeraden van Oudshoorn en Alphen a/d Rijn, werd de noodzaak gevoeld duidelijkheid te verkrijgen over de houding van de kerkeraad van de Hervormde Gemeente te Woubrugge. Zou deze dan toch niet met de Doleantie mee willen gaan? Om hierover zekerheid te krijgen, werd een schrijven opgesteld door de hervormde lidmaten van de 'Vereniging van gereformeerden'. Deze brief, gedateerd 10 juni, werd ondertekend door R.C. de Bruin, A. Maat Kzn, J. Kroon, J. Morits en O.C. van Hemessen. Het antwoord van de kerkeraad liet echter zo lang op zich wachten dat men tot actie overging. Onder voorzitterschap van ds. Ringnalda van Oudshoorn werden op 31 juli vier ambtsdragers gekozen, te weten de broeders C. Metselaar en H. Peters als ouderling, en de broeders J.M. van Egmond en B. van Diggele als diaken. Tevens besloot men de bevestiging van deze ambtsdragers op 18 augustus te doen plaatsvinden. Op die dag werd dus de Gereformeerde Kerk van Woubrugge 'geïnstitueerd'. Men besloot officieel te breken met de Nederlandse Hervormde Kerk en zich aan te sluiten bij de Gereformeerde Kerken in Nederland.

De reactie van de hervormde kerkeraad

Het antwoord van de hervormde kerkeraad op het verzoek 'de reformatie ter hand te nemen kwam pas op 19 augustus, dus één dag na de oprichting van de Gereformeerde Kerk te Woubrugge. De kerkeraad wees er in het antwoord op dat dit verzoek niet meer terzake was, daar de broeders inmiddels zelf het heft in handen genomen hadden. Bovendien wees men erop, onder erkenning van de vele tekorten in de Hervormde Kerk, dat er ook bij de gereformeerden veel kaf onder het koren was. 'Wij geloven dat er, evenals bij de uittocht uit Egypte allerlei gemengd volk is meegegaan'. In het verval van de Hervormde Kerk zag men een oordeel Gods over de zonden van de gelovigen. Maar de gereformeerden vreesden niet het oordeel Gods in het verval van de Hervormde Kerk, maar over het verval van die kerk. Daarom wilde men 'reformatie'. Voor hen was het een kwestie van bekering en gehoorzaamheid.

Men kan zich afvragen waarom de hervormde kerkeraad zolang met zijn antwoord heeft gewacht. Was het alleen maar om te kunnen zeggen dat de reformatie reeds ter hand was genomen? Of was er nog een andere reden? Ik vermoed dat er veel waarheid ligt in de eerste

suggestie, maar er was ook nog een andere reden. De kerkeraad had namelijk het hoofd der christelijke school verzocht het antwoord aan de verontrusten samen te stellen. Deze, nog pas 24 jaar oud, moest zich, zoals zijn zoon prof. dr. P.A.H. de Boer mij meedeelde, echter geheel in de materie inwerken. Dat kostte tijd. Dat echter de datum van de brief niet toevallig is, ligt daarnaast voor de hand. Men kon stellen dat het verzoek achterhaald was, en daarmee wijzen op het eigenmachtig optreden van de gereformeerde gezinden, een verwijt dat tot op de dag van vandaag nogal eens wordt vernomen.⁸

Zelfstandig

Nadat de ambtsdragers bevestigd waren, besloot de nieuwe kerkeraad de kerkeraden van Alphen a/d Rijn en Oudshoorn te verzoeken hun leden die te Woubrugge woonachtig waren over te schrijven naar de Gereformeerde Kerk aldaar. In september kwam een en ander tot stand. Slechts één lid, J. van der Lee, bleef liever te Alphen a/d Rijn kerken omdat hij zich niet kon verenigen met de levenshouding van een broeder die brugwachter was, want dit kon met zich meebrengen dat hij ook des zondags dienst moest doen. Waarschijnlijk betreft het hier br. Dirk van der Laan, die in zijn jeugd de afgescheidenen per schip naar Bodegraven vervoerde. In totaal kwamen 38 leden naar de nieuwe kerk over, dit betreft dan uitsluitend belijdende leden. Met de doopleden meegerekend telde de kleine gemeenschap misschien honderd personen. Opvallend is het geringe aantal hervormde leden dat zich liet overschrijven, slechts vijf lidmaten dienden een verzoek tot overschrijving in. Voor een gemeente van meer dan 800 zielen was dit geen grote aderlating. Maar waarom waren het er zo weinig? Was ieder dan tevreden met de situatie in de Hervormde Kerk? Ter verklaring van dit gegeven kan erop gewezen worden dat er wat betreft de gezindheid van de hervormde kerkeraad van Woubrugge weinig reden tot verontrusting was. Deze deed alles wat binnen het reglement maar mogelijk om de vrijzinnigheid te weren. Weliswaar moest men toestaan dat leden van de NPB hun kinderen in hun kerk lieten dopen, terwijl ze deze later naar de openbare school stuurden, maar anderzijds verzocht men vrijzinnige voorgangers af te zien van hun ringbeurten en trachtte men in vacante perioden een orthodox consulent aan te trekken. Een andere factor, die ook van belang kan zijn geweest, is dat de leden van de Gereformeerde Kerk in Woubrugge over het algemeen niet uit Woubrugge zelf afkomstig waren. Ook deze kerk was, hoewel zij geen streekfunctie had, net als de Afgescheiden Gemeente een kerk van vreemdelingen. Andere

⁸ De reactie van de hervormde kerkeraad werd door A.Kuyper op 6 oktober 1895 in *de Heraut* besproken. Van Hemessen had hem de brief toegezonden. Een gedeelte daarvan raakte zoek, als gevolg waarvan het archief van de Gereformeerde Kerk niet de hele tekst bevat. Een afschrift is bewaard gebleven in het archief van de Hervormde Kerk.

sociale factoren heb ik nog niet kunnen ontdekken. Het komt me voor dat in de hervormde kerkeraad, de kerkvoogdij en het college van notabelen meer 'gezetten' burgers zaten dan in de gereformeerde commissie van beheer en kerkeraad, maar ik heb geen overtuigend verschil in welstand kunnen ontdekken tussen de 'gewone' hervormde en gereformeerde kerkleden. Ik merk op dat juist hier nader onderzoek gewenst is om tot een goed inzicht te komen in de gebeurtenissen uit de jaren negentig van de vorige eeuw.

Achteraf kan men zeggen dat bij de één de liefde voor de eigen kerk en de hoop op herstel zwaarder heeft gewogen, bij de ander de moedeloosheid over de steeds weer opblaaierende strijd met de modernen. Van Hemessen en zijn medestanders konden in 1895 hun geliefde kerkorde van Dordrecht omarmen, de hervormden moesten wachten tot 1951 voordat er een nieuwe kerkorde kwam.

Naspel

Op 30 april 1896 schreven de voormalig hervormde gereformeerden nog eenmaal een brief aan de hervormde kerkeraad, waarin zij meedeelden niet langer beschouwd te willen worden als leden van de Hervormde Kerk. Deze verklaring was noodzakelijk omdat zij hun lidmaatschap nooit officieel hadden opgezegd. Zij voelden zich immers de erfgenamen van de oude vaderlandse kerk. Als gevolg daarvan werden ze nog steeds aangeslagen voor hun verplichte vrijwillige bijdrage. Deze brief wekte de woede van de kerkeraad, en er werd over Van Hemessen geklaagd bij burgemeester A.L. Wichers, die vervolgens de commissaris van de koning mr. C. Fock van dit alles in kennis stelde. Van Hemessen moest bij hem verschijnen en kreeg te horen dat een veldwachter niet partijdig mocht zijn, en dat was hij blijkens zijn lidmaatschap van de Gereformeerde Kerk wel. Daardoor, aldus Fock, 'maak jij dat er nog meer mensen aflopen, want die domme mensen denken: de politie hoort ook bij die kerk en uit vrees voor jou gaan ze dan ook naar die kerk'. Hij adviseerde Van Hemessen ontslag als veldwachter aan te vragen, maar deze heeft zich van dit advies niets aangetrokken. Tot zijn dood in 1937 bleef hij een ijverig en trouw lid van zijn kerk.

Slotopmerking

De Gereformeerde Kerk van Woubrugge is ontstaan als gevolg van de samenwerking tussen verontruste hervormden, Christelijke Gereformeerden en Nederduits Gereformeerden. De laatste twee groepen kerkten tot 18 augustus 1895 te Alphen a/d Rijn en Oudshoorn. Het ontstaan van deze kerk leidde niet tot een grote uittocht uit de hervormde gemeente. Dit

verwondert niet gezien de houding van de hervormde kerkeraad tegenover de steen des aanstoets, de vrijzinnigen. Ook de herkomst van de gereformeed gezinden kan van belang zijn geweest.

M.J. Aalders